

Διήμερο Εκπαιδευτικού Δημοτικής Εκπαίδευσης
4-7 Σεπτεμβρίου 2018

Απώλεια, πένθος και παιδί Ο ρόλος του σχολείου

Δρ. Πολυξένη Στυλιανού
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου

4- 5 Σεπτεμβρίου 2018

Λευκωσία - Πάφος

Το πρόβλημα

- ▶ Γνώσεις
- ▶ Εμπειρίες

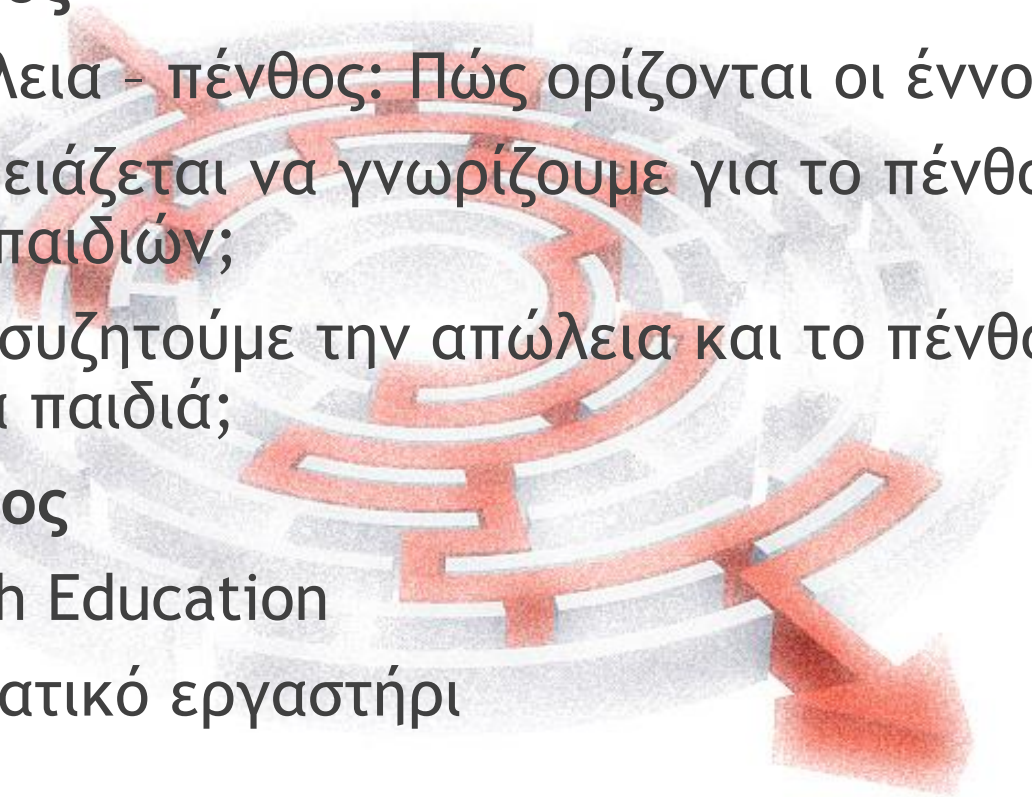
Δομή του σεμιναρίου

Α΄ Μέρος

- ▶ Απώλεια - πένθος: Πώς ορίζονται οι έννοιες;
- ▶ Τι χρειάζεται να γνωρίζουμε για το πένθος των παιδιών;
- ▶ Πώς συζητούμε την απώλεια και το πένθος με τα παιδιά;

Β΄ Μέρος

- ▶ Death Education
- ▶ Βιωματικό εργαστήριο

Πώς ορίζονται οι έννοιες;

► Απώλεια

► Πένθος

Απώλεια

- ▶ Αποχωρισμός - Κενό (Wagner, 1995).
- ▶ ...μια ανεκπλήρωτη επιθυμία (Baum, 2003).

Πένθος

- ▶ Μια ευρύτερη έννοια και συμπεριλαμβάνει:
 - Τις εσωτερικές ψυχολογικές διαδικασίες.
 - Την έκφραση των συναισθημάτων.
 - Την εμπειρία των αλλαγών.

Οι φάσεις του πένθους

- ▶ Αποφυγή ή πρώιμος θρήνος.
- ▶ Συμμόρφωση ή έντονος θρήνος.
- ▶ Επανένταξη.

Το πένθος των παιδιών

- Το κάθε παιδί έχει τον δικό του τρόπο να θρηνεί.
 - Τα παιδιά θρηνούν κατά διαστήματα.
 - Εκφράζουν τον θρήνο τους με έργα και σπανιότερα με λόγια.
 - Δυσκολεύονται να ζητήσουν στήριξη.
 - Ο θρήνος τους αποτελεί μια μακροχρόνια διεργασία - τα παιδιά μεγαλώνουν με την απώλειά τους.
 - Χρειάζονται διαχρονική στήριξη.
- (Παπαδάτου, Μαμαντάκη, Παπάζογλου, Ράλλη & Νίλσεν, 2013)

Η ηλικία των παιδιών

- ▶ Το παιδί, για να αφομοιώσει πλήρως την έννοια του θανάτου πρέπει να φτάσει στην ηλικία των 7-8 ετών, οπότεν θα έχει συνειδητοποιήσει τις δύο απαραίτητες έννοιες της ολότητας και της μη αναστρεψιμότητας (Piaget).
- Παιδιά προσχολικής ηλικίας:
 - Αντιλαμβάνονται την απουσία ενός σημαντικού προσώπου από το περιβάλλον τους.
 - Δεν κατανοούν την οριστικότητα του θανάτου - πιστεύουν ότι αυτός που πέθανε μπορεί να γυρίσει ή ότι εξακολουθεί να ζει, να σκέπτεται και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται.

Η ηλικία των παιδιών

- Παιδιά σχολικής ηλικίας:
 - Κατανοούν ότι ο θάνατος είναι ένα μη αναστρέψιμο γεγονός.
 - Πιστεύουν ότι συμβαίνει μόνο στους άλλους.
- Έφηβοι/ες:
 - Συνειδητοποιούν ότι όλοι οι άνθρωποι, όπως και οι ίδιοι, είναι θνητοί.
 - Είναι σε θέση να δώσουν ακόμα και μεταφυσικές, καθώς και συμβολικές ερμηνείες στον θάνατο (Παπαδάτου, κ. ά., 2013).

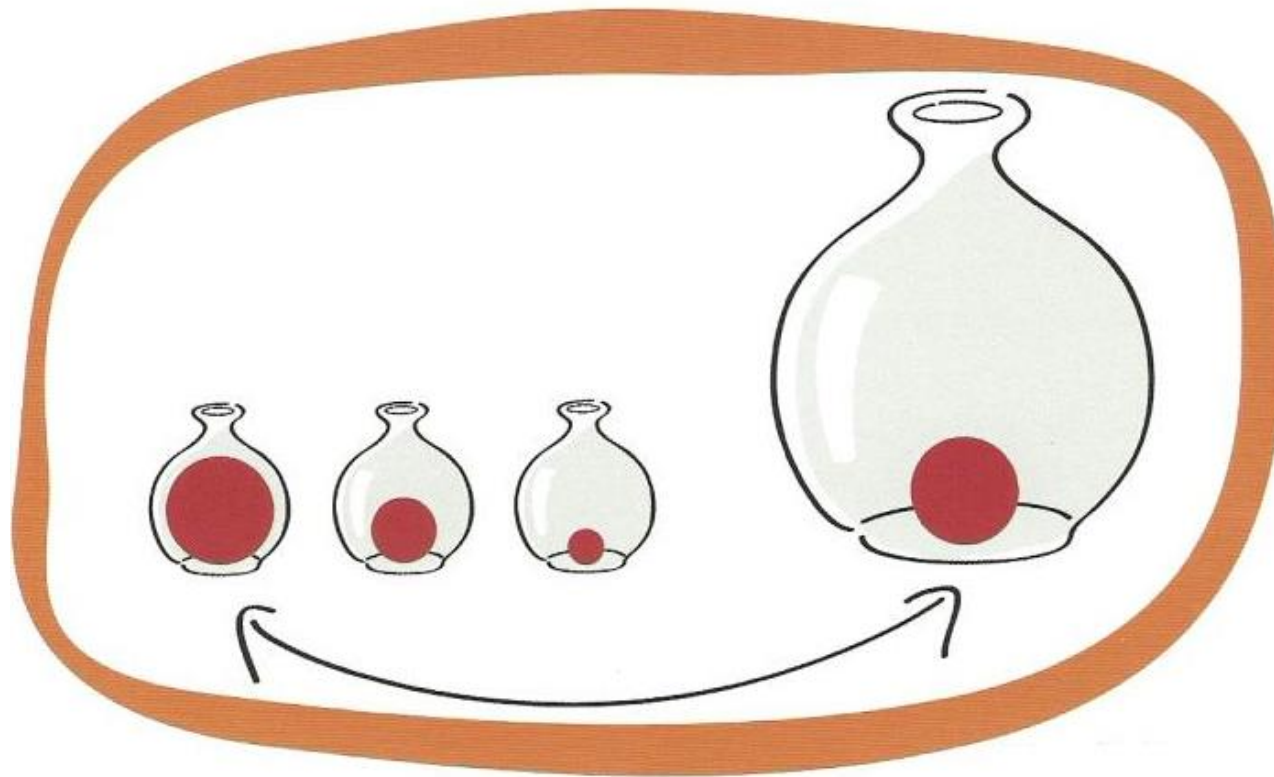
Πώς στηρίζουμε το παιδί που πενθεί;

- ▶ Ενημέρωση έγκαιρη, αξιόπιστη με απλά λόγια.
- ▶ Ενθάρρυνση έκφρασης συναισθημάτων, σκέψεων, αποριών.
- ▶ Διατήρηση της ανάμνησης του προσώπου που πέθανε.
- ▶ Συμμετοχή στο οικογενειακό πένθος.
- ▶ Συνέχεια και σταθερότητα στις συνθήκες ζωής.

Πώς εξηγούμε σε ένα παιδί την κηδεία και την ταφή;

- ▶ «Αύριο θα πάμε στην εκκλησία να αποχαιρέτισουμε τον/την ... που έχει πεθάνει. Θα είναι πολύς κόσμος μαζεμένος εκεί, πολλοί θα φοράνε μαύρα και μπορεί να κλαίνει. Εκεί θα είναι ο νεκρός / η νεκρή μέσα στο φέρετρο και ο ιερέας θα ψάλλει τη νεκρώσιμη ακολουθία. Μετά θα πάμε στο κοιμητήριο όπου θα ενταφιαστεί (εξηγούμε με λεπτομέρειες). Εσύ θέλεις να έρθεις μαζί μας στην εκκλησία; Θέλεις να έρθεις μαζί μας στο νεκροταφείο; Αν δεν θέλεις, δεν πειράζει... μπορούμε να πάμε μαζί στον τάφο κάποια άλλη στιγμή... αν προτιμάς, μπορείς να γράψεις ένα γράμμα ή να κάνεις μια ζωγραφιά και να το/τη βάλουμε στο φέρετρο.»
- ▶ Δίνουμε τη δυνατότητα να θέσει τις απορίες του και απαντάμε όσο πιο ειλικρινά γίνεται.

(Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, 2015)

(Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, σ. 38)

Χρήσιμοι σύνδεσμοι

- ▶ Υπηρεσία Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας (ΥΠΠ):
- Διαχειρίζομαι το πένθος - Επιστρέφω στη ζωή (2006)

http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/ekdo_seis/encheiridio_diacheirizomai_penthos.pdf

- Διαχείριση κρίσεων στα σχολεία (2012)
- ▶ Γραμμή 1410 <http://onek.org.cy/archiki-selida/programmata-ipiresies/simvouleftikes-ipiresies/1410-2/>
- ▶ Μέριμνα <http://www.merimna.org.gr>
- ▶ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου: Συνέδρια - Ημερίδες

Ακούστε με τα μάτια,
τ' αυτιά και την καρδιά σας

<https://www.youtube.com/watch?v=WZTjPCaTxYc>

Η απώλεια και το πένθος αποτελεί για τον κάθε άνθρωπο ένα βίωμα πολύ προσωπικό και αυτό, είναι σημαντικό, να γίνεται σεβαστό.

Τι μπορείτε να κάνετε

- ▶ Ακούστε.
- ▶ Προστατέψτε.
- ▶ Προσεγγίστε τα παιδιά.
- ▶ Γίνετε το παράδειγμα.
- ▶ Διδάξετέ τους ότι το πένθος είναι φυσιολογικό.

Ανοίγοντας το θέμα στην τάξη...

Τα μπαλόνια

- ▶ Στόχος: Να προβληματιστούν τα παιδιά ως προς τη δυσκολία να «κουβαλήσουμε» μόνοι μας δυσάρεστα συναισθήματα. Αυτό είναι πιο εύκολο όταν αφήσουμε τους άλλους να μας βοηθήσουν.

(Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, σ. 319)

Το θρανίο

- ▶ Στόχος: Να αναγνωρίσουν τα παιδιά ότι τα συναισθήματα που προκαλεί μια σημαντική απώλεια είναι «βαριά κι ασήκωτα» όταν τα κουβαλάμε μόνοι μας. Ωστόσο γίνονται λιγότερο βαριά όταν ζητάμε βοήθεια.

(Αναγνωστοπούλου & Χατζηνικολάου, σ. 320)

Το βαλιτσάκι στις δύσκολες στιγμές μου

- ▶ Στόχος: Η αναγνώριση των αποθεμάτων και η διερεύνηση του υποστηρικτικού δικτύου των παιδιών.

(Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, 90)

Το κουτί των αναμνήσεων

Στόχος: Η διευκόλυνση της διατήρησης του δεσμού και η αναδόμηση της σχέσης με το άτομο που πέθανε.

(Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, 90)

Ο συνεχιζόμενος δεσμός

- ▶ Στόχος: Να συζητήσουν τα παιδιά γύρω από τον δεσμό με ένα άτομο που αγαπάμε - είναι κάτι πολύ ισχυρό στη ζωή μας, γι' αυτό και συνεχίζει να υπάρχει και μετά τον θάνατο. Να αποκαλύψουν τρόπους για να αισθάνονται ότι η σχέση αυτή συνεχίζεται παρά την απουσία αυτού του προσώπου από τη ζωή τους.

(Παπαδάτου & Καμπέρη, 2013, 341-342)

Οι αναμνήσεις βοηθούν αυτόν
που πενθεί;

Σκαλίζουμε πληγές όταν
μιλάμε για τον νεκρό γονιό
του με το παιδί;

Είναι OK!

it's okay
not to be
okay

“When there is an elephant in the room introduce him.”

Randy Pausch

Ο/Η πρώτος/η εκπαιδευτικός
που σας μίλησε για την απώλεια,
το πένθος και τον θάνατο

Death Education - Σκοπός

Τα παιδιά να είναι σε θέση:

- ▶ Να συζητούν με άνεση για την απώλεια και το πένθος.
- ▶ Να γνωρίσουν τη διαδικασία του πένθους.
- ▶ Να ενημερωθούν για τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις και αξίες.
- ▶ Να αναπτύξουν μια φιλοσοφία για τη ζωή. Μόνον αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς της ζωής μπορεί κανείς να εκμαιεύσει το μέγιστο από αυτήν.

(Leviton, 1977)

Death Education - Προσέγγιση

- ▶ Ο θάνατος και η απώλεια μπορούν να συζητηθούν φυσικά και αβίαστα μέσα από σχεδόν όλες τις περιοχές του ΑΠ με λίγη φαντασία και δημιουργικότητα (Jackson, & Colwell, 2002).
- ▶ Το σπειροειδές ΑΠ το οποίο εισηγείται η Wagner (1995) θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια μεθοδική και οργανωμένη ένταξη και ανάπτυξη θεμάτων που αφορούν στην απώλεια και το πένθος.

Ηλικίες 5 - 7 χρόνων

Το αίσθημα της απώλειας

Το αμετάκλητο του θανάτου

Καλές αναμνήσεις

Παράδειγμα: Θάνατος ενός κατοικιδίου

Αιτίες θανάτου

Οι αλλαγές στον κύκλο της ζωής

Ηλικίες 8 - 11 χρόνων

Βοηθώντας
τους άλλους

Το αίσθημα της
απώλειας και ο
θρήνος

Κηδείες
και
πένθος

Αρρώστια
και θάνατος

Παράδειγμα: Θάνατος ηλικιωμένου/ης

Γηρατειά

Μνημόσυνα

Το αμετάκλητο
του θανάτου

Καλές
αναμνήσεις

Ηλικίες 12 - 16 χρόνων

Μεθοδολογική προσέγγιση (Wass, 2007)

- ▶ Διδακτικά: ανάπτυξη της γνώσης (διαλέξεις και παρουσιάσεις).
- ▶ Εμπειρικά: ενεργός συμμετοχή* (κατάθεση προσωπικών εμπειριών στην ομάδα συζήτησης, υπόδυση ρόλων, ασκήσεις ενσυναίσθησης).

*Προϋποθέτει την ύπαρξη ατμόσφαιρας αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα στους/στις συμμετέχοντες/ουσες.

Πρόβλημα δεν αποτελεί η φιλοσοφία του μαθήματος...

- ▶ ...αλλά η εξεύρεση των κατάλληλων εγχειριδίων και των καταρτισμένων και πρόθυμων εκπαιδευτικών να το διδάξουν (Bregman, 2008).

Αγωγή Υγείας και πένθος

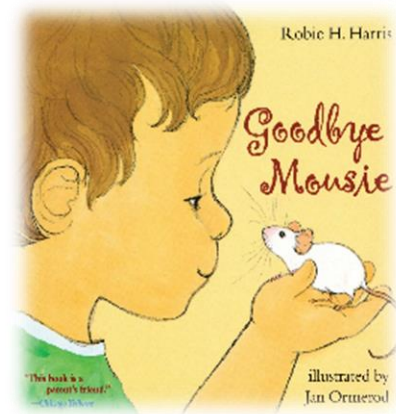
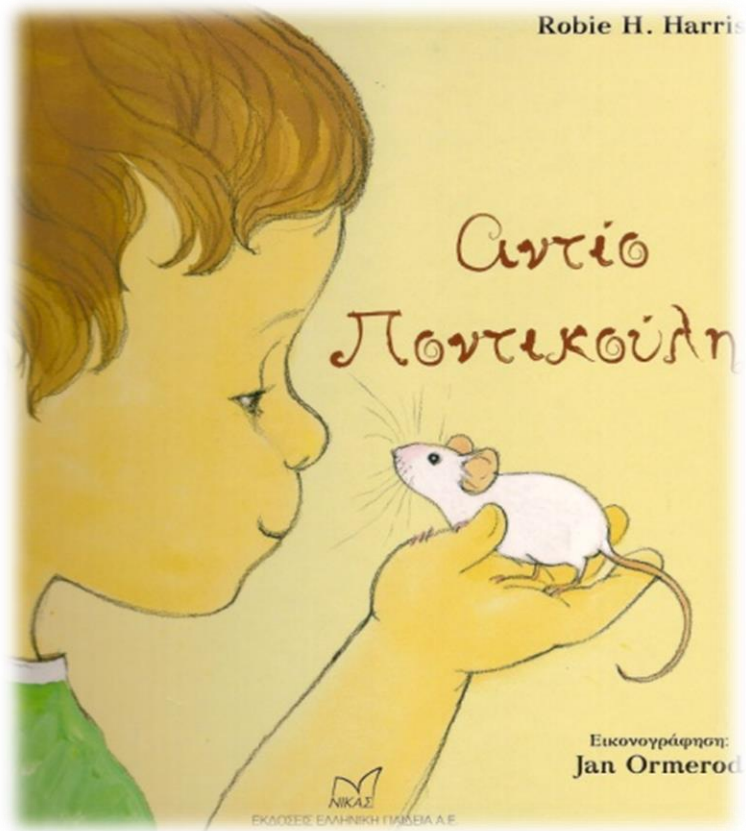
- ▶ Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή των παιδιών
- ▶ Στόχοι: Τα παιδιά:
 - Να αναπτύξουν τις δεξιότητες της αναγνώρισης και της διαχείρισης των συναισθημάτων τους.
 - Να νοιάζονται και να ενδιαφέρονται για τον άλλον (βλ. Stylianou & Zembylas, 2018b).
 - Να παίρνουν υπεύθυνες αποφάσεις.
 - Να δημιουργούν θετικές σχέσεις.
 - Να διαχειρίζονται προκλητικές καταστάσεις αποτελεσματικά (Weissberg, Resnik, Payton, & O'Brien, 2003).

Παιδικά βιβλία

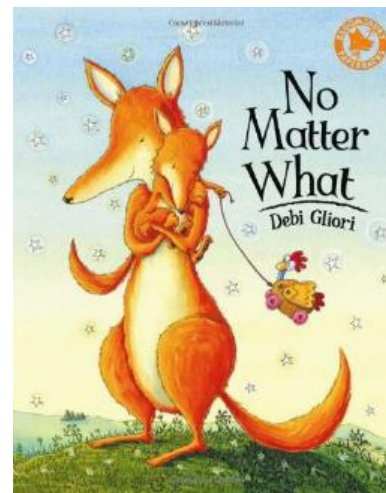
- Προσπάθεια των ενηλίκων να στηρίξουν το παιδί στην επαφή του με την ιδέα του θανάτου με τη χρήση λεξιλογίου **ρεαλιστικού** (Γιαννικοπούλου, 2008; Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008; Πέτκου, 2008).

«Αντίο ποντικούλη»

της Robie H. Harris

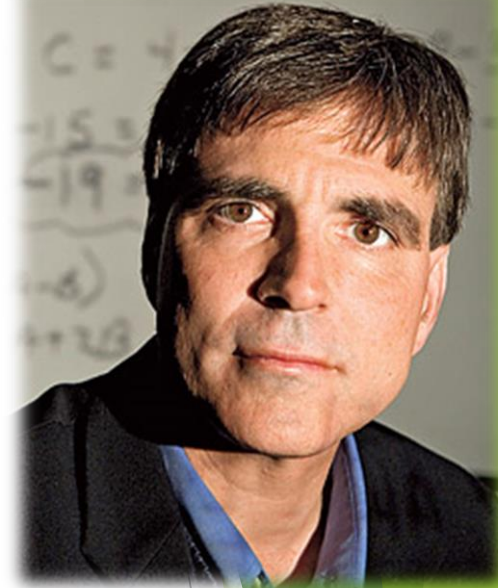
«Θα σ' αγαπώ ό,τι κι αν γίνει» της Debi Glori

«Άφησα την ψυχή μου στον άνεμο» της Roxane Marie Galliez

“The last lecture” (“Really Achieving Your Childhood Dreams”)

- ▶ Randy Pausch (October 23, 1960 - July 25, 2008)
- ▶ Oprah Winfrey Show - Οκτώβριος 2007 (10´)
- ▶ <https://www.youtube.com/watch?v=LM3Ci45lv-8>

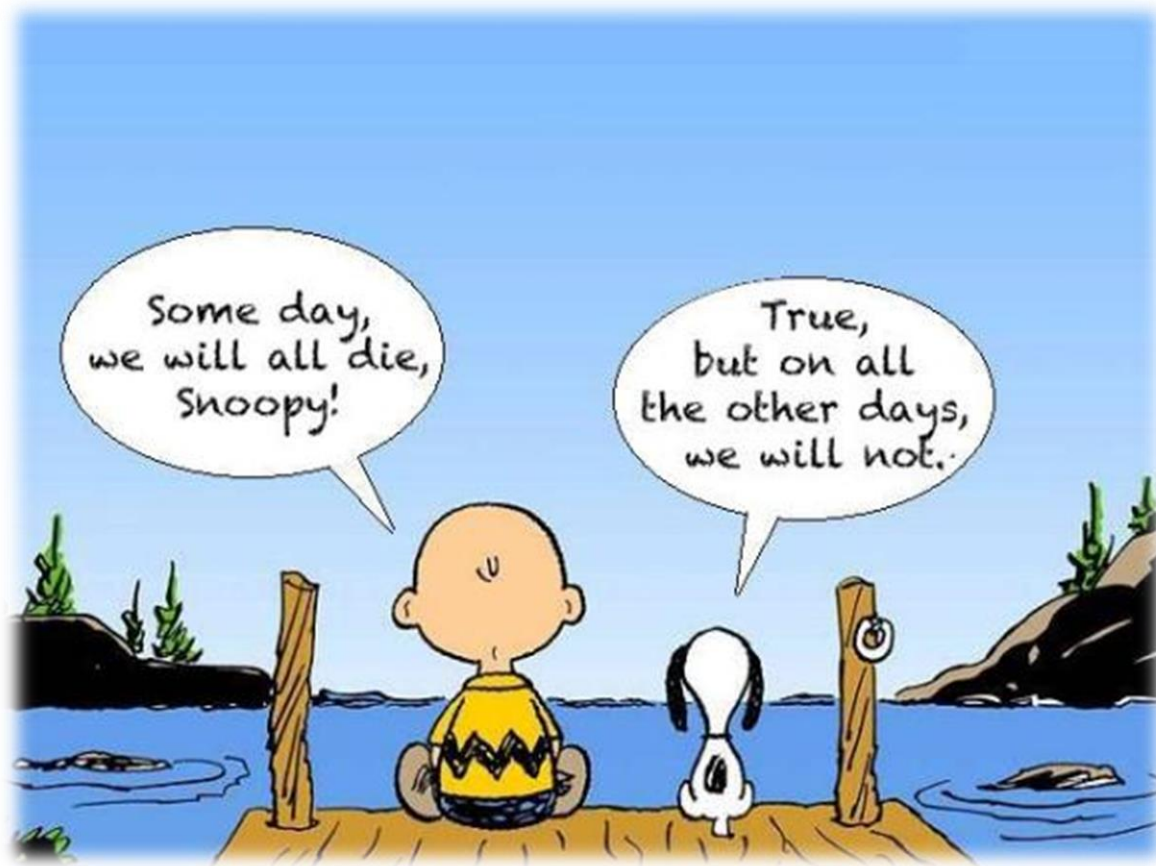
Η σιωπή στην τάξη...

Κύριες αναφορές

- ▶ Αναγνωστοπούλου, Τ., & Χατζηνικολάου, Σ. (2015). *Το πένθος στα παιδιά - Ένας οδηγός για γονείς και εκπαιδευτικούς*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ινστιτούτου Ψυχολογίας και Υγείας.
- ▶ Atkinson, M., & Hornby, G. (2002). *Mental health handbook for schools*. London: Routledge Falmer.
- ▶ Baum, H. (2003). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό; Το παιδί και ο θάνατος. Διαχείριση του πένθους*. Αθήνα: Εκδόσεις Θυμάρι.
- ▶ Dunning, S. (2006). As a young child's parent dies: Conceptualizing and constructing preventing interventions. *Clinical Social Work Journal*, 34(4), 499-514.
- ▶ Dolto, F. (2009). *Μιλώντας για τον θάνατο*. Αθήνα: Πατάκης.
- ▶ Leviton, D. (1977). The scope of death education. *Death Education*, 1 (1), 41-56.

- ▶ Παπαδάτου, Δ., & Καμπέρη, Ε. (2013). *Απώλειες Ζωής - Γέφυρες Στήριξης: Κατευθύνσεις για τη στήριξη των μαθητών που θρηνούν*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέριμνα.
- ▶ Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε., & Νίλσεν, Μ. (2013). *Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου*, (5η έκδοση). Αθήνα: Εκδόσεις Μέριμνα.
- ▶ Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018). Dealing With the Concepts of “Grief” and “Grieving” in the Classroom: Children’s Perceptions, Emotions, and Behavior, *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 77(3), 240-266. DOI: 10.1177/0030222815626717
- ▶ Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018b). Peer support for bereaved children: Setting eyes on children’s views through an educational action research project, *Death Studies*, 42(7), 446-455. DOI: 10.1080/07481187.2017.1369472
- ▶ The Dougy Center (1999). *35 ways to help a grieving child*. Portland.
- ▶ Wagner, P. (1995). Schools and pupils: Developing their responses to bereavement. In R. Best, P. Lang, C. Lodge and C. Watkins (Eds.) *Pastoral care and personal-social education: Entitlement and provision*. London: Cassell.

Ευχαριστώ πολύ για την προσοχή σας
stylianou.x@cyearn.pi.ac.cy
22402306